

Ontwikkelingssamenwerking 2.0

Vooruitzien door terug te kijken

*Peter Malcontent**

Als duidelijk is dat het maatschappelijk draagvlak voor ontwikkelingssamenwerking is afgenomen en de meest recente beleidsnota 'Doen waar Nederland goed in is' het evenzeer geslonken hulpbudget openlijker dan ooit propageert als instrument ter bevordering van het welbegrepen eigenbelang, heeft het dan nog wel zin dit beleidsterrein te handhaven? Het antwoord luidt 'ja'. Maar dat betekent niet dat dit artikel pleit voor een terugkeer naar vervlogen tijden waarin ontwikkelingsdeskundigen de gospel van de armoedebestrijding beleden door daarbij de koopman en de diplomaat buiten de deur te houden. Dit artikel wil juist benadrukken dat ontwikkelingssamenwerking isoleren van politieke en economische belangen geen zin heeft omdat het nog nooit is gelukt is en het ook helemaal niet kan. Wie dat onder ogen durft te zien, zal ook makkelijker tot de conclusie komen dat armoedebestrijding, onder bepaalde voorwaarden, wel degelijk samen kan gaan met de bevordering van andere doelen en belangen.

1. Inleiding

In een recente televisieserie over zeventig jaar Nederlandse ontwikkelingshulp legt een Senegalese visser haarfijn uit waarom wij dat vooral niet moeten beschouwen als een bewijs van onze blijvende solidariteit met de armen in het Zuiden, maar juist als een toonbeeld van het gebrek daaraan. De jonge visser vertelt hoe Europese megatrawlers de zee voor de kust van Senegal leegvissen terwijl de helft van de bevolking van de visvangst afhankelijk is. Als dank krijgen de Senegalezen wat landbouwprojecten terug die tegelijkertijd bedoeld zijn als remedie tegen de toenevende migratie richting Europa; een probleem dat zonder de aanwezigheid van Europese vissersboten in Senegalese wateren wellicht iets minder urgent zou zijn geweest.

Hulp is niets meer dan 'een doekje voor het bloeden', benadrukte Jan Pronk al in 1973 bij zijn aantreden als minister voor Ontwikkelingssamenwerking (Pronk, 2015). Echte solidariteit betekent een grondige aanpassing van het internationale economische systeem waardoor achterblijvers in Azië, Latijns-Amerika en Afrika een eerlijke kans krijgen om zich te ontwikkelen. Echte solidariteit betekent ook

* Dr. P.A.M. Malcontent is als universitair docent werkzaam bij de afdeling Geschiedenis van de Internationale Betrekkingen (GIB) van het departement Geschiedenis en Kunstgeschiedenis aan de Universiteit Utrecht. Zijn onderzoek richt zich op de rol van internationale normen en waarden binnen de internationale betrekkingen en het Nederlandse buitenlands beleid.

dat het Noorden niet alleen belooft het Zuiden te wapenen tegen het zelf veroorzaakte probleem van klimaatopwarming, maar die hulp ook daadwerkelijk geeft. Echte solidariteit kost ons echter geld en welvaart, meer dan de 0,7 bruto nationaal product (BNP) die de Verenigde Naties al decennialang als norm hanteert maar die voor veel geïndustrialiseerde landen nog altijd te hoog gegrepen is en in de afgelopen jaren ook voor het eens zo relatief gulle Nederland.

Van echte solidariteit leek even sprake in de eerste helft van de jaren zeventig toen Pronk, samen met zijn collega's uit de gelijkgezinde Scandinavische landen, de andere geïndustrialiseerde landen probeerde te overtuigen van de noodzaak tot een Nieuwe Internationale Economische Orde (NIEO) zoals voorgesteld door een groep van 77 Zuidelijke landen. Maar Pronk kreeg de grote geïndustrialiseerde landen niet mee, evenmin als zijn collega's van Buitenlandse en Economische Zaken in het kabinet.¹ Een tweede oliecrisis gevolgd door een internationale recessie verder had dan ook niemand het meer over de NIEO en bekeerde het Noorden zich en masse tot het reeds in de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk gepredikte neoliberalisme als wondermiddel om het economische tij zowel thuis als in het Zuiden te keren. Zelfredzaamheid en overgave aan de vrije markt was de boodschap waarmee de minderbedeelden in de wereld het moesten doen.

In Nederland had de overgave aan het neoliberalisme lange tijd geen effect op de hoogte van het hulpbudget. Tot enkele jaren na de economische recessie van 2008 bleef dit met 0,8 procent van het BNP onveranderd hoog. Maar vanaf 2011 kwam de klad erin en begon het imago van Nederland als gidsland op het terrein van de ontwikkelingssamenwerking langzaam te verbleken. In 2012 zakte de hulp van 0,75 procent naar 0,7 procent, waarna deze in 2014 met tweetienden onder de VN-norm dook om uit te komen op 0,5 procent. Achter de gordijnen was het morrelen aan het hulpbudget echter al voor de eeuwwisseling begonnen door het in toenemende mate in te zetten voor doeleinden die internationaal niet golden als officiële ontwikkelingshulp. Er moest financieel worden bijgesprongen om de transitie van de voormalige Oostbloklanden tot stabiele en volwaardige democratieën mogelijk te maken. Ook voor de opvang van vluchtelingen in Nederland werd steeds vaker een greep uit de hulpkas gedaan, evenals voor de Nederlandse deelname aan vredesoperaties en de aanschaf van een daarvoor noodzakelijke transporthelikopter (Hoebink, 1988, p. 64; Hoebink, 1997, p. 85). Bovendien werd na de succesvolle ontbinding van de ontwikkelingshulp in de jaren zeventig het bedrijfsleven opnieuw uitgenodigd om mee te profiteren. In de jaren tachtig van de twintigste eeuw gebeurde dat nog enigszins omfloerst onder de noemer 'vermaatschappelijking van ontwikkelingssamenwerking' (HTK, Ontwikkelingssamenwerking en werkgelegenheid. Nota minister voor Ontwikkelingssamenwerking, 1984, pp. 5, 8, 10). Maar daar is sinds het samenvoegen van de portefeuilles Ontwikkelingssamenwerking en Buitenlandse Handel door Rutte II geen sprake meer van.

Met ontwikkelingssamenwerking in dienst te stellen van het bedrijfsleven sloeg de regering een richting in die op weinig commentaar vanuit de samenleving kon rekenen. Geconfronteerd met economische neergang en de steeds vaker gehoorde

1 Nationaal Archief (NA), 2.02.05.02, inv. nr. 1926: Notulen Ministerraad, 29 april 1976; Gortzak, 1978, p. 90.

Peter Malcontent

boodschap dat de ‘hulp toch niet helpt’,² begonnen steeds meer mensen zich af te vragen of het allemaal niet wat minder kon. Volgens de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) steeg tussen 1998 en 2009 het percentage Nederlanders die vonden dat het wel wat minder kon van 15 tot 34 procent (WRR, 2008, p. 21). In 2012 wees een TNO/NIPO-peiling uit dat 63 procent van de Nederlanders minder ontwikkelingshulp wilde. Dat percentage daalde overigens tot 49 procent wanneer ondervraagden werd verteld dat ze de uitgaven voor ontwikkelings-samenwerking schromelijk hadden overschat. Velen dachten dat dit 5,7 procent was, acht keer zo veel als in werkelijkheid (Wittenberg, 2012). Uit kiezersonderzoek in aanloop naar de Tweede Kamerverkiezingen in maart 2021 bleek dat het aantal voorstanders van vermindering van de hulp was gedaald tot het niveau van 2009. Maar dat was nog altijd fors meer dan de 15 procent van 1998 (Hendrickx, 2021). Op de stelling in het Kieskompas ‘moet er meer geld naar ontwikkelingssamenwerking’, antwoordde 46 procent bovendien met ‘nee’ (Boersema, 2021).

Daarbij speelde mee dat de Derde Wereld er allang niet meer zo overzichtelijk uitzag als in de begindagen van de Nederlandse ontwikkelingssamenwerking. Veel landen waren het stadium van ontwikkelingsland al voorbij of wilden niet meer als zodanig herkend worden. Dat gold ook voor de Afrikaanse landen, die voor het gemak vaak als een homogeen blok van structurele ellende werden beschouwd. Het in de jaren negentig door genocide geteisterde Rwanda zet tegenwoordig als shirtsponsor van de Engelse voetbalclub Arsenal het land van de duizend groene bergen als toeristische trekpleister in de etalage (Vermeulen, 2008). En de voormalige Portugese kolonie Angola heeft de rollen inmiddels helemaal omgedraaid door het armlastige Portugal hulp aan te bieden (Van der Hoeven, 2012).

Als duidelijk is dat het maatschappelijk draagvlak voor hulp aan arme landen in de afgelopen decennia is afgenomen en het inmiddels evenzeer geslonken hulpbudget openlijker dan ooit in de etalage wordt gestald als instrument ter bevordering van het welbegrepen eigenbelang, heeft het dan nog wel zin om ontwikkelingssamenwerking als beleidsterrein en begrotingspost te handhaven? Het antwoord op die vraag luidt ‘ja’. Maar dat betekent niet dat dit artikel een nieuw pleidooi is voor een terugkeer naar vervlogen tijden waarin ontwikkelingsdeskundigen met een boven iedere twijfel verheven beroepseer de gospel van armoedebestrijding beleden en daarbij de koopman en de diplomaat buiten de deur probeerden te houden.³ Dit artikel wil juist benadrukken dat ontwikkelingssamenwerking isoleren van politieke en handelsbelangen geen zin heeft omdat het nog nooit is gelukt en het ook helemaal niet kan. Wie dat onder ogen durft te zien, zal ook makkelijker tot de conclusie komen dat armoedebestrijding, onder bepaalde voorwaarden, wel degelijk samen kan gaan met de bevordering van andere doelen en belangen, zoals het Nederlandse optreden in de Grote Meren-regio in Afrika laat zien.

2 Zie voor een overzicht van de politieke discussie daarover in Nederland: Malcontent, 2011, pp. 173-192.

3 Een eerder pleidooi in die richting is te vinden in Broere & Mangnus, 2014.

2. Ontwikkelingssamenwerking als een valse vorm van solidariteit

Rechtse populistten in de Tweede Kamer roepen graag dat het geld voor ontwikkelingssamenwerking beter aan de eigen bevolking kan worden besteed.⁴ Maar daarbij vergeten zij dat het bestaan van die begrotingspost feitelijk het product is van dezelfde gedachte. Toen Nederland in 1949 door deelname aan het 'Expanded Programme of Technical Assistance' van de VN zijn eerste stappen op het terrein van de ontwikkelingshulp zette, was dat niet uit solidariteit met de minderbedeelden in wat al gauw de Derde Wereld zou gaan heten. Integendeel, via deze multilaterale weg hoopte Den Haag via de achterdeur de voormalige kolonie Indonesië weer binnen te komen. Daarnaast diende het hulpprogramma als werkverschaffingsproject voor een leger aan tropische deskundigen dat door het verlies van Indonesië plotseling zonder werk kwam te zitten (De Jong, 1999, p. 73).

Ook na dit begin was het eigenbelang nooit ver weg. In de jaren vijftig werd ontwikkelingshulp in de strijd geworpen als wapen in de strijd tegen het oprukkende communisme. Bij de verhoging en bilateralisering van de hulp in de jaren zestig mochten het bedrijfsleven en missieorganisaties die zich probeerden om te toveren tot hulporganisaties, mee uit de ruif eten. En zelfs in de jaren zeventig toen ten tijde van het linkse kabinet-Den Uyl met de even idealistische als ambitieuze Pronk aan het roer op Ontwikkelingssamenwerking de belangen van de ontwikkelingslanden meer dan ooit voorop kwamen te staan, lag daar in de vorm van boetedoening voor de fouten van het koloniale verleden toch weer een eigenbelang aan ten grondslag. Met name de ontwikkelingsrelaties met de voormalige koloniën Indonesië en Suriname stonden bol van schuldgevoelens (Malcontent & Nekkers, 1999, pp. 13, 23-25, 35-39; zie ook Pronk, 2020). Vanaf het einde van de jaren zeventig trad er als gevolg van bezuinigingen een verzakelijking in en daarmee een toenemende vervuiling van het 'hulpbudget'. Zoals de inleiding al liet zien, kon het in toenemende mate voor van alles en nog wat worden ingezet zolang er maar een goed verhaal bij te verzinnen viel.

En zelfs al zouden wij dat vanaf nu af aan anders willen, dan nog is het de vraag of ontvangers na zeven decennia ervaring met ontwikkelingshulp uit het Noorden dat zullen geloven. Los daarvan hebben regeringen van Zuidelijke landen die hulp zelf ook vaak niet geheel belangeloos in ontvangst genomen. Integendeel. Soms was die hulp bittere noodzaak om thuis in het zadel te kunnen blijven zitten. Nederland reageerde in 1965 onmiddellijk positief nadat in Indonesië het leger op bloedige wijze het bewind van de in Den Haag zo gehate Sukarno ten val had gebracht en diens opvolger Suharto de voormalige koloniale overheerser vroeg een internationaal hulpconsortium ter reanimatie van de Indonesische economie bij elkaar te trommelen (Posthumus, 1971, pp. 15-24, 55-56; De Jong, 1986, p. 130). Als Den Haag toen beleefd had geweigerd, was het maar helemaal de vraag geweest hoe lang Suharto's even corrupte als repressieve bewind het had uitgehouden. Ook

4 PVV, 'Het gaat om u'. Verkiezingsprogramma 2021-2025. Verkregen van <https://www.pvv.nl/verkiezingsprogramma.html>; Standpunten Forum voor Democratie. Verkregen van <https://fvd.nl/standpunten>

Peter Malcontent

het brute regime van Mobutu in Zaïre – tegenwoordig de Democratische Republiek Congo (DRC) – zou zonder Amerikaanse en Belgische steun geen lang leven beschoren zijn (Kalu, 2018, pp. 669-676). En dat geldt evenmin voor het genocidaire bewind van Al-Bashir in Soedan, dat dankzij Chinese steun zijn bestaan tot 2019 wist te rekken (Alden, 2007, pp. 60-66).

Nu zijn dit wel heel extreme voorbeelden. Maar het mechanisme van externe hulp accepteren uit lijfsbehoud komt vaker voor. Zo omarmden de nieuwe Oost-Europese democratische regimes in de jaren negentig met liefde alle Europese hulp bij het hervormen van hun politieke, economische en juridische instituties als voorwaarden voor een glorieus lidmaatschap van de Europese Unie. Toetreding tot de Europese markt garandeerde meer economische groei en welvaart en daarmee ook blijvende steun van de kiezer. Minder democratische regimes uit het voormalige Oostblok die voor hun voortbestaan juist veel meer afhankelijk waren van specifieke belangengroepen, waren niet voor niets minder geneigd om ‘ja’ te zeggen tegen Europese ontwikkelingshulp (Mattli & Plümper, 2005, pp. 52-74).

3. Kan armoedebestrijding samengaan met de bevordering van andere belangen?

Als ontwikkelingssamenwerking zowel aan donor- als ontvangerszijde onlosmakelijk verbonden lijkt te zijn met economische en politieke belangenbehartiging, heeft het dan nog wel zin om daartegen te blijven ageren, zoals volop wordt gedaan op het veelgelezen digitale discussieplatform over ontwikkelingssamenwerking *Vice Versa*? Lees alleen maar de reacties op de recente beleidsnota ‘Doen waar Nederland goed in is’ (2002) van minister voor Buitenlandse Handel en Ontwikkelingssamenwerking Liesje Schreinemacher (VVD). Die liegen er niet om. Volgens GroenLinks-politicus en oud-topambtenaar bij Buitenlandse Zaken Bram van Ojik dekt de titel van de nota op een ‘wrange manier’ de lading. ‘Want de leidende gedachte van het document is niet doen waar andere landen behoefte aan hebben, maar doen waar Nederland goed in is. Dat eigenbelang strookt niet met solidariteit, wat toch de basis van ontwikkelingssamenwerking is’ (geciteerd in Pilon, 2022). Van Ojik doelt hier, net zoals anderen (zie bijvoorbeeld Ruben, 2022), onmiskenbaar op het economische eigenbelang waar ook het hoofdstuk over ontwikkelingssamenwerking in Schreinemachers notitie van overloopt. Overal moet volgens minister Schreinemacher worden gekeken ‘waar effectieve samenwerkingsverbanden met de private sector kunnen worden aangegaan’. Want ‘buitenlandse handel en ontwikkelingssamenwerking hebben een groot potentieel om elkaar te versterken’ (Doen waar Nederland goed in is, 2002, pp. 13, 34).

Als dat inderdaad zo is, dan lijkt de kritiek op de pagina’s van *Vice Versa* voorbarig. Want wat is er tegen om het bedrijfsleven bij het Nederlandse hulpbeleid te betrekken op een manier die alleen maar meer mogelijkheden biedt tot effectieve armoedebestrijding of deze, conform het door minister Schreinemacher gehanteerde ‘do-not-harm-principe’ (HTK, Antwoorden minister Schreinemacher op Kamervragen, 19 oktober 2022), in ieder geval niet verkleint? De vraag is echter of de ambities van de minister hier niet over de realiteit struikelen. Dat Nederlandse bedrijven

met steun van hulp gelden graag hun producten en diensten in ontwikkelingslanden afzetten, is een feit. Maar het animo daarvoor is veel minder groot dan de minister denkt. Ondanks alle pogingen van Schreinemachers voorgangers om Nederlandse ondernemingen van hun koudwatervrees te verlossen beslaat de huidige export naar Afrika – waar het Nederlandse hulpbeleid zich op concentreert – nog geen 2,5 procent van de totale uitvoer (Ruben, 2022). Ontwikkelingsgeld en bedrijven een beroep op kunnen doen, blijven jaar in jaar uit op de plank liggen (IOB, februari 2022, p. 20).

Bovendien doen bedrijven die wel handel drijven in ontwikkelingslanden, dat in de eerste plaats om geld te verdienen. Armoedebestrijding is nu eenmaal niet hun ‘core business’. Daardoor raken bij door hulp gelden gefaciliteerde exporttransacties de belangen van de ontvanger gemakkelijk uit het zicht. Zeventig jaar ontwikkelingssamenwerking staat bol van de voorbeelden die laten zien dat het vaak zo gaat. Hoeveel landbouwprojecten en industriële leveranties, variërend van medische apparatuur en dieselmotoren tot koelingen en kaaskuiperijen, zijn er in het recente verleden niet geëindigd als ‘kathedralen in de woestijn’ (Hoebink, 1988, pp. 140-141, 229-230)?

Nu reiken de ambities van minister Schreinemacher verder dan het bedrijfsleven alleen maar aanmoedigen om meer te exporteren naar ontwikkelingslanden. Naast handel moet het vooral gaan om investeren waarbij ontwikkelingssamenwerking als ‘een hefboom’ kan fungeren om de risico’s voor ondernemers te verminderen (Doen waar Nederland goed in is, p. 38). De minister lijkt hier goed te hebben geluisterd naar de Directie Onderzoek en Beleidsevaluatie (IOB) van het ministerie van Buitenlandse Zaken. Die benadrukt in haar dit jaar verschenen rapport ‘Geëerde belangen, wederzijds profijt’ dat investeringen in lokale industrieën en infrastructuur veel belangrijker zijn dan het exporteren van goederen en diensten. De minister is echter weinig concreet over hoe ze dit denkt te bewerkstelligen. En dat is jammer omdat de IOB in haar evaluatie tegelijkertijd vaststelt dat Nederlandse ondernemingen niet staan te popelen om te investeren in ontwikkelingslanden (IOB, februari 2022, p. 150). Dat is overigens niets nieuws. Eerdere pogingen in de tweede helft van de jaren zeventig en in de jaren tachtig om het bedrijfsleven wel zo ver te krijgen, faalden opzichtig (Malcontent & Nekkers, 1999, p. 44; Hoebink, 2006, pp. 581-582). Ook Lilianne Ploumen (PvdA), die in 2012 aantrad als eerste minister voor Buitenlandse Handel en Ontwikkelingssamenwerking, zal met weinig plezier terugkijken op haar mislukte poging om via het ‘Dutch Good Growth Fund’ het Nederlandse bedrijfsleven tot duurzame investeringen in ontwikkelingslanden te verleiden (Itad, 2020, p. 8).

En zelfs waar wel wordt geïnvesteerd, blijft waakzaamheid geboden. De FMO – de Nederlandse Ontwikkelingsbank, die voor 51 procent in handen van de staat is en zo’n 800 projecten ter waarde van tien miljard euro financiert – kan daarover meepraten. De bank, die zichzelf als vooruitstrevend beschouwt (Vos, 2015), kon niet voorkomen dat deze in de afgelopen jaren meerdere malen betrokken raakte bij projecten waar moord, doodslag, intimidatie, milieuschade, willekeurige arrestaties en landroof voorkwamen. In Sierra Leone financierde de FMO een suikerrietplantage waarvoor boeren gedwongen grond hadden moeten afstaan. En in Guatemala, Honduras en Panama investeerde de bank in de bouw van

Peter Malcontent

waterkrachtcentrales en stuwdammen zonder rekening te houden met de rechten van de inheemse volkeren die daar woonden. In het geval van de Agia Zarga-dam in Honduras besloot de FMO pas uit het project te stappen nadat er inmiddels vijf inheemse activisten waren vermoord (Van Zwam, 2019).

Het bedrijfsleven en ontwikkelingssamenwerking van elkaar laten profiteren op een manier die niet alleen de Nederlandse economie ten goede komt maar ook bijdraagt aan duurzame armoedebestrijding, is veel minder simpel dan minister Schreinemacher en haar voorgangers hebben doen voorkomen. Volgens de IOB kan het anders, maar dan moeten de beleidsmakers van Internationale Samenwerking en Buitenlandse Economische Betrekkingen op het ministerie van Buitenlandse Zaken minder langs elkaar heen werken en gezamenlijk bedrijven aansporen om vooral in zogenaamde transitielanden te investeren. Die hebben meer commerciële potentie terwijl er in die landen nog genoeg te ontwikkelen valt. In lageinkomenslanden met een gebrekkig ondernemersklimaat moet investeren aantrekkelijker worden gemaakt door bedrijven minder met leningen en meer met subsidies te ondersteunen (IOB, februari 2022, p. 26). Maar voor dat laatste zal wel de 'mindset' van de minister moeten veranderen. Tenslotte waren het vooral bezuinigingen die ten grondslag lagen aan het Haagse enthousiasme om ontwikkelingssamenwerking en internationale handel met elkaar te laten integreren.

Valt armoedebestrijding dan misschien gemakkelijker te combineren met de behartiging van politieke belangen zonder het eerste met het badwater weg te spoelen? Sinds Nederland in 2006 als 'lead nation' de wederopbouw van de Zuid-Afghaanse provincie Uruzgan ter hand nam als onderdeel van NAVO-operatie ISAF, probeert Den Haag zich internationaal te onderscheiden door de zogenaamde geïntegreerde of 3D-benadering. Deze staat voor 'Defence, Diplomacy and Development' en heeft als uitgangspunt dat door geweld en conflict geplaagde ontwikkelingslanden alleen baat hebben bij een geïntegreerde benadering die zich gelijktijdig richt op het bevorderen van veiligheid, goed bestuur en sociaaleconomische ontwikkeling (HTK, Eindevaluatie Nederlandse bijdrage aan ISAF, 2006-2010, september 2011, pp. 11, 19).

Behalve in Afghanistan is de geïntegreerde benadering leidend geweest binnen het fragiele statenbeleid in het Afrikaanse Grote Merengebied (Burundi en de DRC), de Hoorn van Afrika (Somalië en Zuid-Soedan) en Mali (IOB, april 2013; IOB, september 2022). Bij de toepassing van de geïntegreerde benadering stonden zowel humanitaire overwegingen als het politieke eigenbelang voorop. De deelname aan ISAF viel terug te voeren op de bestrijding van het wereldwijde islamitische terrorisme (HTK, Brief ministers van Buitenlandse Zaken, Defensie en voor Ontwikkelingssamenwerking aan de Tweede Kamer, 22 december 2005). Het fragiele statenbeleid in Afrika kwam eveneens voort uit de bedreiging die een instabiel Sub-Sahara-Afrika als vluchtelingenoord voor terroristen kon vormen voor de veiligheid van Nederland (HTK, Sterke mensen, zwakke staten. Afrika-notitie ministers van Buitenlandse Zaken en voor Ontwikkelingssamenwerking, oktober 2003; IOB, april 2013, p. 38).

Een andere hulprelatie waarin ontwikkelingssamenwerking en politieke doelstellingen in de sfeer van vrede en veiligheid elkaar dienen te versterken, is die met de Palestijnse gebieden, die met een jaarlijkse bijdrage van ongeveer 20 miljoen euro

behoren tot de twaalf 'landen' waarmee Nederland een brede ontwikkelingsrelatie onderhoudt (Doen waar Nederland goed in is, p. 57; HTK, Homogene Groep Internationale Samenwerking (HGIS). Nota minister van Buitenlandse Zaken, 2023, september 2022, p. 57). Nederlandse hulp moet daar sinds de totstandkoming van de Oslo Vredesakkoorden in 1993 de geboorte van een Palestijnse staat naast de Israëliëse bespoedigen. Om deze zogenaamde twee-statenoplossing dichterbij te brengen is ook hier sprake van een geïntegreerde benadering, waarbij het ontwikkelingsspoor wordt versterkt door een diplomatiek spoor bestaande uit een politieke dialoog met zowel de Israëliëse regering als de Palestijnse Autoriteit op de Westelijke Jordaanoever (IOB, april 2016, pp. 21, 54; zie ook HTK, Brief minister voor Buitenlandse Handel en Ontwikkelingssamenwerking aan de Tweede Kamer, 8 september 2020). En ook hier dient deze geïntegreerde benadering niet alleen de vrede en veiligheid in de regio, maar ook de veiligheid van Nederland zelf: het Israelisch-Palestijnse conflict houdt al bijna 75 jaar het Midden-Oosten als strategisch en economisch belangrijke regio aan de zuidflank van Europa in zijn greep (zie bijvoorbeeld de Memories van Toelichting bij de begrotingen van het ministerie van Buitenlandse Zaken voor de jaren 2000, 2009 en 2012).

De les die uit de hierboven genoemde voorbeelden kan worden getrokken, is dat ontwikkelingssamenwerking als onderdeel van een geïntegreerde benadering met als doel naast humanitaire solidariteit ook politieke eigenbelangen na te streven geduld, wilskracht, realisme en transparantie vereist. Zijn die in voldoende mate aanwezig, dan kan het goed gaan. Het Nederlandse optreden in het Grote Merengebied – zowel bilateraal als in multilateraal verband – is daarvan een goed voorbeeld. In Burundi en de DRC zorgden conflict, geweld en armoede voor zoveel instabiliteit dat daarmee ook de veiligheid van buurcontinent Europa in gevaar kwam. Op basis van een geïntegreerde benadering waarbij Buitenlandse Zaken, Defensie en Buitenlandse Handel en Ontwikkelingssamenwerking gelijkelijk optrokken, heeft Nederland sinds het begin van deze eeuw een zichtbare en effectieve bijdrage aan de vrede in en wederopbouw van de regio geleverd, waarbij met name het Nederlandse optreden in Burundi er in positieve zin uitspringt (IOB, april 2013, pp. 125-157).

Maar minstens even zo vaak ging het fout. Geduld ontbrak in Uruzgan, waar Nederland na vier jaar alweer de benen lichtte met als gevolg dat van de bereikte resultaten op het terrein van onderwijs, gezondheidszorg en sociaaleconomische ontwikkeling uiteindelijk weinig overbleef (IOB, april 2013, pp. 122-123). Wilskracht ontbreekt tot nu toe binnen het beleid ten aanzien van de Palestijnse gebieden. Aan de bereidheid om geld te steken in het Palestijnse staatsvormingsproces ligt het niet. Maar de politieke dialoog met Israël en de Palestijnse Autoriteit die het mogelijk moet maken dat de hulp ook effectief wordt besteed, heeft nauwelijks wat opgeleverd. Nederland noch de EU hebben het ooit aangedurfd om beide partijen behalve met woorden ook met daden tot medewerking te dwingen. Israël kreeg zodoende alle ruimte om de uitvoering van de twee-statenoplossing te frustreren door het aantal nederzettingen op de Westelijke Jordaanoever verder uit te breiden en Nederlandse en Europese hulpprojecten te saboteren. En aan Palestijnse kant kon de door corruptie en zelfverrijking geteisterde Palestijnse Autoriteit

Peter Malcontent

ongestraft politieke tegenstanders blijven uitschakelen en nieuwe verkiezingen uitstellen.⁵

Realisme ontbrak in Somalië, waar Nederland ter bescherming van de eigen koopvaardijvloot de piraterij in de Golf van Aden wilde beteugelen. De geïntegreerde benadering die daartoe in 2008 in stelling werd gebracht, bestond enerzijds uit de inzet van Nederlandse marineschepen als onderdeel van internationale vlooteskaders en anderzijds uit het verstrekken van humanitaire hulp om de grondoorzaken van het piraterijprobleem te bestrijden. De inzet van marineschepen met behulp van ontwikkelingsgeld bleek buitengewoon effectief. Het aantal aanvallen en kapingen nam aanmerkelijk af. De oorzaken wegnemen met humanitaire hulp bleek echter te ambitieus. De tientallen miljoenen die Nederland daartoe beschikbaar stelde, waren slechts een druppel op een gloeiende plaat. Het aantal Somaliërs dat om hulp verlegen zat, werd alleen maar groter, waardoor de sociaaleconomische nood te hoog bleef om de piraterij af te zweren. Structurele hulp op het terrein van goed bestuur, berechting en de bouw van detentiefaciliteiten had een verschil kunnen maken. Maar die gaf Nederland niet, omdat het in Somalië aan een functionerende staatsstructuur ontbrak (IOB, april 2013, pp. 211-223).

In Mali ontbrak transparantie. Ook daar wilde Nederland door een combinatie van militaire middelen en ontwikkelingssamenwerking het eigenbelang bevorderen. De militaire bijdrage die Nederland vanaf 2014 aan VN-operatie MINUSMA leverde, moest samen met de al bestaande hulpinspanningen in Mali helpen bij het terugdringen van het internationale terrorisme en het stijgende aantal Afrikaanse vluchtelingen dat via de Middellandse Zee Europa probeerde te bereiken. Maar vooral die laatste doelstelling werd er door Den Haag met de haren bij gesleept om de inzet van Nederlandse militairen aan de eigen samenleving te kunnen verkopen. MINUSMA was er namelijk helemaal niet op ingericht om irreguliere migratie te bestrijden. De bestaande hulprelatie met Mali met als speerpunten veiligheid, rechtsorde, gender, voedselzekerheid en waterbeheer kon daar wel een bijdrage aan leveren, maar was nooit met dat doel in het leven geroepen. En van een duidelijke samenhang tussen de Nederlandse hulpinspanningen en de militaire inzet binnen MINUSMA was bovendien geen sprake (IOB, september 2022; HTK, Brief ministers van Buitenlandse Zaken, Defensie, Veiligheid en Justitie en voor Buitenlandse Handel en Ontwikkelingssamenwerking aan Tweede Kamer, 12 mei 2014).

4. Ontwikkelingssamenwerking 2.0

Wanneer ontwikkelingssamenwerking voornamelijk wordt gebruikt als kruiwagen ter bevordering van economische en politieke eigenbelangen, dan wordt het tijd om dit beleidsterrein naar het kerkhof van de geschiedenis af te voeren. Dan heeft ontwikkelingssamenwerking geen waarde meer als te onderscheiden beleidsterrein of budgetplatform. Maar dat advies geldt evenzeer wanneer we terug willen naar de inmiddels gemythologiseerde jaren zeventig, waarin we ontwikkelingssamen-

5 Zie mijn binnenkort in *Tijdschrift voor Geschiedenis* gepubliceerde artikel 'De bestending van een koloniale situatie: De mislukte bijdrage van Nederland aan het Palestijnse staatsvormingsproces'.

werking, net zoals de bevordering van de mensenrechten, als plaatsvervangende religie in een snel seculariserende samenleving gingen beschouwen.⁶ Ontwikkelingssamenwerking is geen edel ambacht waarbij geen ‘vieze’ handen mogen worden gemaakt. Die ontstaan vanzelf omdat ontwikkelingssamenwerking isoleren van politieke en handelsbelangen niet mogelijk is. Ontwikkelingshulp wordt nu eenmaal verstrekt in een context die door deze belangen wordt geregeerd.

De uitdaging voor de toekomst blijft hoe met ontwikkelingssamenwerking politieke en economische belangen na te streven zonder het kind – duurzame armoedebestrijding – met het badwater weg te spoelen. Het Nederlandse beleid in de afgelopen tien jaar doet de wenkbrauwen fronsen, maar geeft tegelijkertijd hoop. Enerzijds lijkt het beleid van de achtereenvolgende ministers voor Buitenlandse Handel en Ontwikkelingssamenwerking te bevestigen dat de titulatuur van de minister niet voor niets met Buitenlandse Handel begint. Ter bevordering van het economische eigenbelang wil Nederland vooral handelen en verkopen. Het belang van investeringen die meer risico’s met zich meebrengen, maar wanneer succesvol veel meer sociaaleconomische impact hebben, wordt door Den Haag onderkend. Maar op de vraag hoe met ontwikkelingssamenwerking de investeringsbereidheid onder Nederlandse ondernemingen kan worden vergroot, blijft een antwoord vooralsnog uit.

Anderzijds laat de recente geschiedenis van het Nederlandse beleid ten aanzien van fragiele staten zien dat ontwikkelingssamenwerking en politieke eigenbelangen wél hand in hand kunnen gaan. Zeker wanneer ontwikkelingssamenwerking deel uitmaakt van een geïntegreerde benadering waarin hulp gecombineerd wordt met diplomatieke en militaire inzet, kan het zowel ten goede komen aan vrede en economische groei elders als aan de veiligheidsbelangen van Nederland zelf. Maar dat vergt wel wilskracht en een langdurige inzet van substantiële middelen. En die ontbreken nog te vaak.

Om die reden valt er veel te zeggen voor de recente oproep aan het kabinet van de Adviesraad Internationale Vraagstukken om haast te maken met een in het huidige regeerakkoord vooruit gestelde Afrikastrategie (AIV, 2022). De AIV wijst er in haar advies op dat deze Afrikastrategie de traditionele focus op hulp en handel moet overstijgen. Politiek Den Haag realiseert zich al langer dat conflict, geweld, armoede en klimaatverandering niet alleen veel Afrikaanse landen parten spelen, maar dat de negatieve consequenties daarvan in de vorm van internationaal terrorisme en vluchtelingenstromen ook de belangen van Europa en Nederland zelf raken. Wat een geïntegreerde Afrikastrategie echter nog urgenter maakt, is de snel veranderde geopolitieke context die een steeds assertiever optreden laat zien van China en Rusland als autoritaire uitdagers van de Verenigde Staten. Nu de VS door haar wedloop met China de aandacht vaker moet richten op Azië, zal Europa steeds meer zijn eigen boontjes moeten doppen. En dat betekent ook meer politieke aandacht voor buurcontinent Afrika, waar Chinese miljardeninvesteringen en Russische militaire steun aan autocratische regimes de positie van Europa ondermijnen. De AIV waarschuwt er echter voor dat een nieuwe Afrikastrategie meer moet zijn dan een eenzijdige projectie van Nederlandse of Europese belangen. Een nieuwe

6 Zie voor een analyse van mensenrechten als laatste utopie: Moyn, 2002.

Peter Malcontent

Afrikastrategie dient uit te gaan van gemeenschappelijke belangen die Europa en Afrika op politiek, economisch, humanitair, klimaat- en veiligheidsterrein delen. Er is volgens de AIV niets mis mee om via ontwikkelingssamenwerking als onderdeel van een geïntegreerd Afrikabeleid economische en politieke eigenbelangen na te streven. Maar dat gaat alleen maar lukken wanneer Afrikaanse partnerlanden er zelf van overtuigd zijn dat deze stroken met hun eigen belangen. En dat zal niet vanzelf gaan. Want met een lange geschiedenis van koloniale misstanden en postkoloniale uitglijers, zoals het dumpen van landbouwoverschotten en het optrekken van metershoge tariefmuren voor Afrikaanse producten, heeft Europa veel sympathie verspeeld.

Ontwikkelingssamenwerking waarbinnen structurele armoedebestrijding en de bevordering van het eigenbelang op effectieve wijze samengaan, is dus niet alleen een kwestie van geduld, wilskracht, realisme en transparantie, maar ook van het versterken van het wederzijds vertrouwen. Minister Ploumen gaf daartoe tien jaar geleden een aanzet door zich op te werpen als ‘honest broker’ bij de vastgelopen ‘Economic Partnership Agreement’-onderhandelingen met de voormalige Europese koloniën in Sub-Sahara-Afrika. Verschillende Afrikaanse landen vreesden dat deze nieuwe ontwikkelings- en vrijhandelsakkoorden minder inkomsten uit importbelastingen zouden opleveren met als gevolg minder financiële slagkracht om de eigen bevolking te onderhouden. Met behulp van Nederland wist de Europese Commissie de onderhandelingen alsnog vlot te trekken, zij het dat het Nederlandse aandeel daarin minder groot was dan minister Ploumen graag deed voorkomen (IOB, september 2021, pp. 138-155).

Ploumens rol als honest broker doet enigszins denken aan Pronks rol als bruggenbouwer tussen Noord en Zuid tijdens de onderhandelingen over een Nieuwe Internationale Economische Orde in de jaren zeventig. Pronk nam de belangen van het Zuiden serieus. ‘Mede door zijn toedoen heeft Nederland waarschijnlijk meer aandacht besteed aan de NIEO dan de rest van de rijke wereld bij elkaar’, luidde een commentaar aan het einde van zijn eerste ministerschap in 1977 (geciteerd in Kuitenbrouwer, 1994, p. 153). Dat uit Pronks optreden naar het Zuiden toe vertrouwen uitsprak, was ook te danken aan de hoogte van het jaarlijkse hulpbudget, dat in 1975 met 7,5 procent BNP alleen door Zweden werd overtroffen. Minister Schreinemacher probeert met een verhoging van de hulp van 300 miljoen euro per jaar tot 2024 en daarna met een structurele verhoging van 500 miljoen opnieuw in de buurt van dat niveau te komen. Een extra schepje erbovenop mag echter best als Nederland daarmee kan laten zien dat het met name de belangen van Afrika – waar de hulp zich steeds meer op concentreert – serieus neemt. Tegen de achtergrond van snelle geopolitieke veranderingen valt daar nog een wereld te winnen. Maar wie naar Afrika reist met een halfgevulde beurs en daar slechts de knip vanaf haalt om aan de man te brengen ‘waar Nederland goed in is’, kan net zo goed thuisblijven. Dat is nog goedkoper.

Literatuur

- AIV (Adviesraad Internationale Vraagstukken). (2022, juli). *Urgentie van een nieuwe Nederlandse Afrikastrategie*. Verkregen van <https://www.adviesraadinternationalevraagstukken.nl/documenten/publicaties/2022/07/14/urgentie-van-een-nieuwe-afrika-strategie>
- Alden, C. (2007). *China in Africa*. London/New York: Zed Books.
- Boersema, W. (2021, 8 maart). Ontwikkelingshulp? Alleen als we er zelf van profiteren. *Trouw*.
- Broere, M., & Mangnus, E. (2014). *Minder hypes, meer Hippocrates: Een positieve injectie voor de ontwikkelingssector*. Amsterdam: LM Publishers.
- Gortzak, W. (Red.). (1978). *De kleine stappen van het kabinet Den Uyl: Gesprekken met PvdA-bewindslieden*. Deventer: Kluwer/Wiardi Beckman Stichting.
- Hendrickx, F. (2021, 9 januari). Allemaal een beetje naar links. *de Volkskrant*.
- Hoebink, P. (1988). *Geven is nemen: De Nederlandse hulp aan Tanzania en Sri Lanka*. Nijmegen: Stichting Derde Wereld Publikaties.
- Hoebink, P. (1997). Ontwikkelingssamenwerking van staat tot staat. In K. Lieten & F. van der Velden (Red.), *Grenzen aan de hulp: Beleid en effecten van ontwikkelingssamenwerking* (pp. 69-88). Amsterdam: Spinhuis.
- Hoebink, P. (2006). Hoe de dominee de koopman versloeg: Nederlandse ontwikkelingssamenwerking gewogen. *Internationale Spectator*, 60(11), 578-584.
- Hoeven, R. van der. (2012). Land in de uitverkoop: De overname van Portugal. *De Groene Amsterdammer*, 136(6).
- HTK (Handelingen Tweede Kamer) 1983-1984, 18503, nrs. 1-2: Ontwikkelingssamenwerking en werkgelegenheid. Nota minister voor Ontwikkelingssamenwerking Eegie Schoo (VVD), augustus 1984.
- HTK 1999-2000, 26800 V, nr. 2, p. 49: Memorie van Toelichting bij de begroting van het ministerie van Buitenlandse Zaken voor 2000.
- HTK 2000-2001, 27800, V, nr. 2, p. 85: Memorie van Toelichting bij de begroting van het ministerie van Buitenlandse Zaken voor 2009.
- HTK 2003-2004, 29237, nr. 1: Sterke mensen, zwakke staten. Het Nederlandse beleid ten aanzien van Afrika ten zuiden van de Sahara in meerjarig perspectief. Afrika-notitie ministers van Buitenlandse Zaken en voor Ontwikkelingssamenwerking Jaap de Hoop Scheffer (CDA) en Agnes van Ardenne, oktober 2003.
- HTK 2005-2006, 27925, nr. 193: Brief ministers van Buitenlandse Zaken, Defensie en voor Ontwikkelingssamenwerking, Ben Bot (CDA), Henk Kamp (VVD) en Agnes van Ardenne (CDA) aan de Tweede Kamer, 22 december 2005.
- HTK 2008-2009, 31700 V, nr. 2, p. 22: Memorie van Toelichting bij de begroting van het ministerie van Buitenlandse Zaken voor 2012.
- HTK 2011-2012, 27925, nr. 436: Eindevaluatie Nederlandse bijdrage aan ISAF, 2006-2010, september 2011.
- HTK 2013-2014, 29521, nr. 243: Brief ministers van Buitenlandse Zaken, Defensie, Veiligheid en Justitie en voor Buitenlandse Handel en Ontwikkelingssamenwerking, Frans Timmermans (PvdA), Jeanine Hennis, Ivo Opstelten (VVD) en Lilianne Ploumen (PvdA) aan de Tweede Kamer, 12 mei 2014.
- HTK 2019-2020, 23432, nr. 478: Brief minister voor Buitenlandse Handel en Ontwikkelingssamenwerking Sigrid Kaag (D66) aan de Tweede Kamer, 8 september 2020.
- HTK 2022-2023, 36201, nr. 1: Homogene Groep Internationale Samenwerking 2023 (HGIS). Nota minister van Buitenlandse Zaken Wobke Hoekstra (CDA), september 2022.

Peter Malcontent

- HTK 2022-2023, Aanhangsel 398: Antwoorden minister Schreinemacher voor Handel en Ontwikkelingssamenwerking op Kamervragen van de Groep Van Haga, 19 oktober 2022.
- IOB (Directie Internationaal Onderzoek en Beleidsevaluatie). (april 2013). *Investeren in stabiliteit: Het Nederlandse fragiele statenbeleid doorgelicht*. (Den Haag). Verkregen van https://www.parlementairemonitor.nl/9353000/1/j4nvgs5kkg27kof_j9tvgakcor7dxyk_j9vvij5epmj1ey0/vje2fsi9ljor/f=/blg257259.pdf
- IOB. (april 2016). *How to break the vicious cycle: Evaluation of Dutch development cooperation in the Palestinian Territories 2008-2014*. Den Haag. Verkregen van file:///C:/Users/Malco/Downloads/IOB_Evaluation_of_Dutch_Development_Cooperation_in_the_Palestinian_Territories_2008_201604.pdf
- IOB. (september 2021). *Trading interests and values: Evaluation of the international trade and investment policy of the Netherlands*. Den Haag. Verkregen van <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2021/09/01/bijlage-1-iob-evaluation-trading-interests-and-values-evaluation-of-the-international-trade-and-investment-policy-of-the-netherlands>
- IOB. (februari 2022). *Gedeelde belangen, wederzijds profijt: Beleidsdoorlichting BHOS-begroting art. 1146. Den Haag*. Verkregen van <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2022/02/01/bijlage-2-iob-rapport-gedeelde-belangen-wederzijds-profijt-beleidsdoorlichting-bhos-artikel-1>
- IOB. (september 2022). *Een missie in een missie: De Nederlandse bijdrage aan de VN Multidimensionale Geïntegreerde Stabilisatie Missie in Mali (MINUSMA) 2014-2019*. Den Haag. Verkregen van <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2022/08/01/een-missie-in-een-missie-de-nederlandse-bijdrage-aan-de-vn-multidimensionale-geintegreerde-stabilisatie-missie-in-mali-minusma-2014-2019>
- Itad. (2020, August). *Evaluation of the Dutch Good Growth Fund*. (Hove, East Sussex). Verkregen van <https://open.overheid.nl/repository/ronl-fe4525bc-f320-433d-9a2d-488f94f07340/1/pdf/evaluation-of-the-dutch-good-growth-fund.pdf>
- Jong, J. de. (1986). De Nederlands-Indonesische betrekkingen, 1963-1985. *Internationale Spectator*, 40(2), 129-138.
- Jong, J. de. (1999). Onder ethisch insigne: De origine van de Nederlandse ontwikkelingssamenwerking. In J. Nekkers & P. Malcontent (Red.), *De geschiedenis van vijftig jaar Nederlandse ontwikkelingssamenwerking, 1949-1999* (pp. 61-88). Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Kalu, K. (2018). Africa and the Cold War. In M. S. Shanguhya & T. Falola (Eds.), *The Palgrave handbook of African colonial and postcolonial history* (pp. 661-680). New York: Palgrave/Macmillan.
- Kuitenbrouwer, M. (1994). *De ontdekking van de Derde Wereld: Beeldvorming en beleid in Nederland, 1950-1990*. Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Malcontent, p. (2011). De toekomst van de Nederlandse ontwikkelingssamenwerking. In D. Hellema, M. Segers, & J. Rood (Red.). *Bezinning op het buitenland: Het Nederlands buitenlands beleid in een onzekere wereld* (pp. 173-192). Den Haag: Nederlands Instituut voor Internationale Betrekkingen 'Clingendael'.
- Malcontent, P., & Nekkers, J. (1999). Inleiding: Doe wel en zie niet om. In J. Nekkers & P. Malcontent (Red.), *De geschiedenis van vijftig jaar Nederlandse ontwikkelingssamenwerking, 1949-1999* (pp. 11-60). Den Haag: Sdu Uitgevers.
- Mattli, W. & Plümpner, T. (2005). The demand-side politics of EU enlargement democracy and the application for EU membership. In F. Schimmelfennig & Ulrich Sedelmeier (Eds.), *The politics of European Union enlargement: Theoretical approaches* (pp. 52-74). London: Routledge.

- Ministerie van Buitenlandse Zaken. (2022). *Doen waar Nederland goed in is. Strategie voor buitenlandse handel en ontwikkelingssamenwerking*. Den Haag. Verkregen van <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/publicaties/2022/06/24/nota-buitenlandse-handel-ontwikkelingssamenwerking-2022>
- Moyn, S. (2012). *The last utopia: Human rights in history*. Cambridge MA/London: Harvard University Press.
- Pilon, M. (2022, 29 juni). Het optimistische can do-toontje is ongepast. *Vice Versa*. Verkregen van <https://viceversaonline.nl/2022/06/29/het-optimistische-can-do-toontje-is-ongepast/>
- Posthumus, G. (1971). *The Inter Governmental Group on Indonesia (IGGI)*. Rotterdam: Rotterdam University Press.
- Pronk, J. (2015, 9 december). *Schone doekjes, schone schijn*. Gesproken column. Verkregen van <https://www.janpronk.nl/speeches/dutch/schone-doekjes-schone-schijn.html>
- Pronk, J. (2020). *Suriname: Van wingewest tot natiestaat*. Volendam: LM Publishers.
- Ruben, R. (2022, 27 juni). Lessen van Liesje: oftewel, hoe een gebrekkig inzicht in wereldproblemen kan leiden tot een weinig samenhangende visie. *Vice Versa*. Verkregen van <https://viceversaonline.nl/2022/06/27/lessen-van-liesje-oftewel-hoe-een-gebrekkig-inzicht-in-wereldproblemen-kan-leiden-tot-een-weinig-samenhangende-visie/>
- Vermeulen, B. (2008, 18 juni 2008). Rwanda bepaalt zelf of het Arsenal sponsort. *NRC Handelsblad*.
- Vos, C. (2015, 9 mei). Dambouw in Panama gaat beter mét ons dan zonder ons. *de Volkskrant*.
- Wittenberg, D. (2012, 20 maart). Uitgaven aan hulp sterk overschat. *NRC Handelsblad*.
- WRR (Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid). (2008). *Minder pretentie, meer ambitie: Ontwikkelingshulp die verschil maakt*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Zwam, E. van. (2019, 15 oktober). De verkeerde keuzes van de Nederlandse ontwikkelingsbank. *Trouw*.